

Francesc Devesa i Jordà

Cartes i salut al segle XVI

Hipòlita Roís de Liori
i Estefania de Requesens

CARTES I SALUT AL SEGLE XVI

HIPÒLITA ROÍS DE LIORI
I ESTEFANIA DE REQUESENS

CARTES I SALUT AL SEGLE XVI

HIPÒLITA ROÍS DE LIORI
I ESTEFANIA DE REQUESENS

Francesc Devesa i Jordà

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Del text: l'autor, 2024

© D'aquesta edició: Universitat de València – Universitat Autònoma de Barcelona, 2024

Coordinació editorial: Maite Simón

Maquetació: Inmaculada Mesa

Coberta:

Il·lustració: Jacob Cornelisz van Oostanen, *El naixement de la Mare de Déu* (c. 1490), oli sobre taula, Museu Nacional de Belles Arts d'Argentina.

Disseny: Celso Hernández de la Figuera

ISBN (UAB): 978-84-10202-31-3 (paper)

ISBN (UAB): 978-84-10202-32-0 (ePub)

ISBN (UAB): 978-84-10202-33-7 (PDF)

ISBN (PUV): 978-84-1118-444-1 (paper)

ISBN (PUV): 978-84-1118-445-8 (ePub)

ISBN (PUV): 978-84-1118-446-5 (PDF)

Edició digital

*A totes les dones que han tingut cura dels malalts
ajudant-los a recuperar la salut o conhortant-los en el seu dolor*

A Tere

*Hi ha moltes coses que s'accepten durant molt de temps,
fins que un dia s'acaben per discutir i refutar.*

Christine de Pisan

*Si [...] poguéssim haver sovint lletres vostres,
que és la major consolació de les persones cares qui separades se troben...*

Isabel de Villena

*...de manera que só entrada en fama de infermera,
que per a altres malalts me vénen a pregar que fasa fer caldos...*

Estefania de Requesens

ÍNDIX

PRESENTACIÓ, Laia de Ahumada	15
PRÒLEG, María Luz López Terrada.....	19
INTRODUCCIÓ	23
La salut, la medicina i les dones a principis de l'edat moderna	24
Les protagonistes de l'epistolari.....	30
Metodologia de la recerca i estructura del text	36
1. LA CORRESPONDÈNCIA: ANÀLISI QUANTITATIVA	
I TERMINOLÒGICA.....	41
1.1 Les cartes: tipologia, cronologia i llengua.....	41
1.2 Remitents, destinataris i procedència.....	42
1.3 Temàtica de salut	45
1.4 Descripció de la salut o la malaltia.....	49
1.5 Epidèmies	49
1.6 Promoció o restauració de la salut	50
1.7 Aliments i vegetals diversos	50
1.8 Personal sanitari	51
1.9 El lèxic de la salut i la malaltia.....	51
1.9.1 <i>La bona salut</i>	51
1.9.2 <i>La mala salut</i>	52
1.9.3 <i>L'evolució de la malaltia</i>	53

2. LES FEBRES I ALTRES MALALTIES.....	55
2.1 La diversitat de les febres.....	55
2.2 La gota, turment dels poderosos.....	61
2.3 Reuma i humitat.....	65
2.4 Traumatismes i ferides.....	66
2.5 Els mals d'orina i de pedra.....	68
2.6 De les cambres al mal de ventrell.....	72
3. MALALTIES RESPIRATÒRIES, PESTES I ALTERACIONS MENTALS.	77
3.1 Algunes malalties respiratòries.....	77
3.1.1 <i>El cadarn</i>	77
3.1.2 <i>El mal de costat</i>	79
3.2 L'hectiquesa, una malaltia difícil de classificar.....	83
3.3 Pestes velles i noves.....	85
3.4 El mal de sement.....	86
3.5 Altres epidèmies.....	92
3.6 Malalties psíquiques.....	94
4. L'EMBARÀS I EL PART.....	97
4.1 Els embarassos d'Estefania.....	98
4.1.1 <i>Tercer embaràs: Perico (1534)</i>	99
4.1.2 <i>Quart embaràs: Caterina (1535)</i>	109
4.1.3 <i>Cinqué embaràs: Juan (1536-1586)</i>	115
4.1.4 <i>Sisé embaràs i part: Diego (1538-1569)</i>	117
4.1.5 <i>Seté embaràs: Hipòlita (1539-1571)</i>	118
4.1.6 <i>Huité embaràs: Pedro (1540-1541)</i>	119
4.1.7 <i>Nové embaràs: Felipe (1541)</i>	120
4.1.8 <i>Darrers embarassos: Caterina (1542), Pedro (1543)</i>	121
4.2 Altres notícies d'embarassos i parts.....	121
4.2.1 <i>Isabel de Portugal i Aragó</i>	122
4.2.2 <i>Maria Manuela de Portugal</i>	123
5. LES MALALTIES INFANTILS.....	125
5.1 Mal de barretes.....	126
5.2 Eixida de les dents.....	127
5.3 Espasme.....	128
5.4 Tos i refredat.....	131
5.5 Les malalties eruptives: pigota i pallola.....	131
5.6 Educació i bon regiment del xiquet.....	135

6. SALUT I VIOLÈNCIA.....	137
6.1 Les guerres com a causa de malaltia i mort	137
6.1.1 Les Germanies	139
6.1.2 El Mediterrani com a escenari bèl·lic.....	144
6.2 Pèrdua de la llibertat: l'esclavitud domèstica.....	153
6.3 La intolerància religiosa.....	157
7. L'AIRE, L'EXERCICI I ELS ALIMENT'S BÀSICS	159
7.1 Consells sobre llocs, clima, aire i viatges	159
7.2 Exercici i repòs, son i vigília	162
7.3 De beure i menjar	164
7.3.1 <i>Lactància</i>	165
7.3.2 <i>Aigua i vi</i>	170
7.3.3 <i>Carn i peix</i>	177
7.3.4 <i>Les provisions bàsiques del rebost</i>	185
7.3.4.1 Arròs i sucre, emblemes agrícoles valencians.....	186
7.3.4.2 Sa majestat el forment i l'imperi dels cereals.....	189
8. FRUITES, CONFITS I ALGUNES HERBES DE CUINA	193
8.1 Cireres i prunes, un saludable tast de Catalunya.....	194
8.2 Les delicioses pomes castelleses.....	196
8.3 Dels aspres codonys al plaent codonyat	198
8.4 El mític poncir i l'exquisit citronat.....	202
8.5 La magrana i el meló.....	206
8.6 Els dolços d'ametlla.....	208
8.7 Celiandre, una herba ambivalent.....	211
8.8 Dues salmorres: tàperes i fenoll marí	213
9. PER COLLIR CAL PLANTAR: ESPÈCIES AGRÍCOLES	
I ORNAMENTALS.....	221
9.1 No hi ha hort sense llimoner.....	221
9.2 L'eterna vinya	223
9.3 L'hort de Barcelona.....	225
9.4 Un arbre de futur: la morera	227
9.5 Altres arbres fruiters: cirerers, pereres i albercoquers	231
9.6 No hi ha jardí sense tarongers	236

10. ELS REMEIS (I): ENTRE LA COSMÈTICA I LA MEDICINA	241
10.1 Aigües perfumades	242
10.1.1 <i>Aigua de murta</i>	245
10.1.2 <i>Aigua almescada</i>	247
10.1.3 <i>Aigua-ros</i>	251
10.1.4 <i>Aigua de mosqueta</i>	258
10.1.5 <i>Aiguanaf</i>	259
10.2 Cosmètics i altres complements.....	265
11. ELS REMEIS (II): SIMPLS I COMPOSTOS	275
11.1 La canella, un condiment oriental glamurós.....	275
11.2 Medicines de les noves Índies: el fustet.....	277
11.3 Dues llengües clàssiques, la bovina i la de serp.....	281
11.4 Dos productes vegetals units per la teràpia: trementina i pansa.....	285
11.5 Receptes i composicions.....	292
11.5.1 <i>Alguns productes d'origen animal</i>	293
11.5.2 <i>Olis curatius de mata i d'ametlles</i>	296
11.5.3 <i>Un unguent singular, el de canyafistula</i>	299
11.5.4 <i>De la llimonada de maragda als misteriosos «cuquets» de sarsa..</i>	301
11.5.5 <i>El vèrtex de les composicions: les triagues</i>	305
12. ALTRES ASPECTES PREVENTIUS O CURATIUS.....	309
12.1 Procediments evacuadors	309
12.2 Salubritat	314
12.3 Canyes, bastons i altres estris ortopèdics.....	318
12.4 Suport anímic i ajudes personals	319
12.5 Rescat de captius.....	323
12.6 Oracions i rituals religiosos	325
13. ELS AGENTS SANITARIS	329
13.1 Metges, apotecaris i barbers.....	330
13.2 Comares	336
13.3 L'assistència sanitària domèstica	345
CONCLUSIONS	353
BIBLIOGRAFIA.....	357
ÍNDEXS.....	389

PRESENTACIÓ

L'any 1993 presentava, a la Universitat de Barcelona, sota el guiatge de la Dra. Eulàlia Duran i Grau, la meua tesina de llicenciatura: «Descripció del fons de l'Arxiu del Palau de la família Requesens. Regesta i transcripció d'una part de la seva correspondència (s. XV-XVI)», on publicava algunes de les cartes escrites entre Hipòlita Roís de Liori i el seu cosí Benet Honorat Joan, senyor de Tous. L'any 1999, també sota el guiatge de la Dra. Duran, defensava la meua tesi doctoral: *Estudi d'un epistolari privat del Renaixement (La correspondència d'Hipòlita Roís de Liori de Requesens, comtessa de Palamós. Extreta de l'Arxiu del Palau. S. XVI)*. Aquest estudi fou editat, en part, l'any 2003 per les Publicacions de la Universitat de València, amb l'afegitó de les cartes de la seva filla, Estefania de Requesens, sota el títol: *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Lihori i d'Estefania de Requesens*.

L'objectiu d'aquests estudis era mostrar, en primer lloc, la riquesa documental de l'Arxiu del Palau de la família Requesens, que actualment es troba a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Aquest extensíssim fons es va conservar gràcies a l'interès, segons els cànons de l'època, de Lluís de Requesens i Zúñiga, fill d'Estefania de Requesens. En aquest arxiu familiar, a part de la família Requesens i Zúñiga, trobem documentació d'altres famílies importants que hi estaven emparentades, com ara la família Roís de Liori, la família Joan de Soler, la del comtat d'Oliva, la del ducat de Calàbria i marquesat de Cenete, la família dels marquesos de Los Vélez i comtes de Benavente, la família de Montpalau i baronia de Vallmoll, i les famílies Gralla Desplà i Sabastida Hostalric. Es tracta d'un fons amb una gran quantitat de cartes privades, íntimes i de negocis, i amb una gran varietat de temes i registres.

El segon objectiu era la transcripció, edició i estudi d'un epistolari privat, familiar i femení del s. XVI per mostrar la importància d'aquest tipus de documentació. L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens és un epistolari privat, perquè el formen cartes personals escrites entre persones absents, sense cap

intenció de ser publicades. És familiar, perquè prové d'un arxiu familiar i la majoria de cartes van adreçades a membres de la família, o a criats i administradors. És femení, perquè l'escriuen dones, i aquesta és una característica important perquè ens permet sentir la veu de les dones i reconstruir una part de la seva història, que és la història de la quotidianitat. Això vol dir que, en el dia a dia d'aquestes dones, no trobem gaire ressò dels grans esdeveniments, polítics o culturals, que dominaven l'àmbit públic, bàsicament masculí, sinó molts altres temes, susceptibles de ser estudiats en profunditat, que ens parlen del funcionament de la societat femenina en el s. XVI: el paper de la dona, els rols de casada i vídua, de dama de la cort i de dona de negocis, les relacions conjugals, l'educació dels fills. També, de l'ambient social barceloní i de les pràctiques religioses: dejunis, visites a Montserrat, confessions, lectures i relíquies, a més de les relacions d'Estefania amb el cercle femení barceloní de protectores d'Ignasi de Loiola.

Amb la publicació d'aquesta correspondència passava el relleu a altres investigadors que podrien dedicar-se a estudiar aquests i altres temes, com el lingüístic, ja que l'epistolari és una mostra de gran valor del català de la primera meitat del s. XVI, amb una llengua viva i un lèxic d'allò més variat, amb les seves expressions i frases fetes, amb dialectalismes, castellanismes i arcaïsmes, i amb estils i influències diferents segons el remitent.

Un altre tema essencial en la correspondència és el que fa referència a la salut, la malaltia, la vida i la mort en el s. XVI. La salut és un tema omnipresent a l'epistolari i m'atreviria a dir que és un dels motius principals pel qual es cartegen: per saber de la salut del destinatari o per explicar la del remitent; tot i que la demora del correu impedia que les notícies sobre l'estat de salut del remitent en un moment determinat arribessin al destinatari en la mateixa fase en què es trobava en el moment de l'expedició de la carta. Aquesta incertesa, esperonada per la llunyania, omple les cartes de mil detalls referents a la salut i a la malaltia, als remeis i a les cures.

Per sort, aquest tema tan apassionant ha estat tractat per un investigador docte i curós, el metge Francesc Devesa Jordà, que ha fet un estudi exhaustiu sobre les diferents malalties que es referencien a les cartes; però no només sobre això, que ja és molt, sinó també sobre els embarassos i els parts, la cura de la mare i del nadó; sobre les epidèmies, la insalubritat, les violències; i sobre l'alimentació, els règims, la cosmètica, o la plantació i ús dels arbres fruiters; sense oblidar metges i apotecaris. Tot, a través de la mirada i l'experiència de dues dones: Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens, hereves d'altres dones que els van transmetre la saviesa necessària per tenir cura de la vida.

Presento aquest llibre de Francesc Devesa Jordà sobre la salut del s. XVI amb una gran complaença: per la indiscutible erudició i metodologia de l'autor, no renyida amb l'amenitat del text, i perquè considero que és una fita, no només per a l'estudi de la història i la filologia, sinó també per a la història de la medicina. I perquè corrobora que la feina que ens precedeix mai no és endebades, sinó que és font d'inspiració de magnífics treballs com el d'aquest llibre.

LAIA DE AHUMADA
Dra. en Filologia Catalana

PRÒLEG

El llibre de Francesc Devesa i Jordà, *Cartes i salut al segle XVI. Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens*, és un estudi sistemàtic i meticulós de la correspondència entre una mare i una filla que ens apropa a les idees del passat al voltant de la salut i la malaltia. El major interès d'aquest enorme treball radica en l'abordatge diferent d'allò habitual en els estudis tradicionals historicomèdics, atés que, per una banda, s'escolta la veu de les dones malaltes i, per l'altra, ens permet copsar l'ambient quotidià i els espais on s'intenten resoldre els problemes de salut. Tot això, sense bandejar els processos naturals femenins com l'embaràs i el part, afegint, fins i tot, la criança de fills i filles en l'ambient de la noblesa a la qual pertanyen Hipòlita i Estefania.

La correspondència és un mitjà que ha permès a les dones i homes de distintes èpoques mantenir les seues relacions quan la distància era un impediment. Ha estat i és un mecanisme per a intercanviar informació, sentiments, vivències o notícies de qualsevol tipus: polítiques, literàries, científiques, socials i, per descomptat, personals, on la salut i la malaltia tenen una presència constant. Sorprenentment, les cartes han estat poc utilitzades pels historiadors de la medicina que han preferit ocupar-se del pensament acadèmic i dels metges. Tanmateix, els estudis sobre correspondència femenina s'han convertit darrerament en una de les línies d'investigació més prolífiques. En el seu conjunt, les cartes de dones deixen entreveure un àmbit estrictament familiar i afectiu, encara que de vegades també inclouen aspectes econòmics, polítics i d'interés personal. A través de la seua escriptura, les dones ens aporten tota aquesta informació des dels seus rols tradicionals i des de la seua situació com a fadrines, casades, viudes, mares, filles, esposes o amants. Elles han pensat i han actuat malgrat les limitacions imposades pel control parental o marital, l'abandonament o mancança de llinatge o els problemes de comunicació per viatges accidentats o servei postal incipient.

Per tot això, l'anàlisi de la correspondència des de nous plantejaments històrics ha donat resultats increïblement positius en l'estudi de les dones de distinta condició social, amb la possibilitat de revelar aspectes de la salut i la malaltia en la societat de diferents èpoques. En definitiva, l'intercanvi epistolar pot ser una valuosa font d'informació per a la història de la medicina, especialment quan hom examina la correspondència entre dones, com es veu al present llibre. Perquè en un món monopolitzat pels homes, hi ha epistolaris de dones que saben llegir i escriure, dones com les protagonistes d'aquest estudi que pertanyen a la noblesa o tenen càrrecs rellevants. Cal tenir en compte que, al llarg de la història, les dones han desenvolupat papers importants en la pràctica de la medicina, malgrat les barreres socials o les restriccions que impossibilitaven llur exercici, no sols en el ben estudiat àmbit domèstic, sinó també com a sanadores de diversos tipus. Aquestes dones s'havien construït una identitat com a agents de salut i a elles recorrien persones de la comunitat de tota condició social o nivell educatiu, tant de zones rurals com de les ciutats on exercien metges, cirurgians i apotecaris.

L'esmentat apropament no és, però, l'únic que ofereix el llibre. El lector podrà trobar la veu del pacient, a través de la qual coneixerà la seua cosmovisió, les idees que té sobre el seu mal i les mesures terapèutiques per fer-li front. És allò que mostren estudis recents, com el de Carolin Schmitz (2018) en l'àmbit de la monarquia hispànica. A més a més, l'estudi de l'epistolari evidencia la disconformitat de les dones amb alguns tractaments indicats pels seus metges i cirurgians, remarcant la capacitat del pacient i/o dels familiars per decidir la millor forma de recuperar la salut. Més encara, la lectura transversal d'aquesta rigorosa anàlisi posa en primer terme un dels aspectes fonamentals d'aquest tipus d'apropament, com és la centralitat de l'entorn domèstic i familiar en el tractament de la malaltia durant l'edat moderna: la llar és el lloc on la persona és atesa, curada quan és possible i on mor quan és inevitable.

Cal considerar que la correspondència femenina com a font històrica té les seues limitacions. La disponibilitat i preservació de les cartes poden ser variables, i la representativitat de les veus femenines pot estar esbiaixada per factors com la posició social o la raça. En qualsevol cas, dones com les autores ací estudiades van desplegar rols familiars i socials significatius, i les seues cartes brinden una valuosa informació sobre llurs vides, relacions, ambicions i aspiracions. Així, aquest enfocament ens ofereix un panorama diferent al que estem acostumats en els estudis sobre la noblesa, facilitant-nos escoltar la veu de les dones malaltes, la seua actuació com a agents de salut domèstica, la seua participació en la confecció i transmissió de receptes casolanes, en l'alimentació i, no menys important, la seua forma de

tenir cura del cos durant l'embaràs i el part. Si combinem la correspondència amb la informació d'altres fonts històriques, com registres mèdics, publicacions i testimonis, és possible obtenir una imatge molt més completa. Precisament aquesta és la tasca que fa Francesc Devesa amb les cartes del segle XVI escrites per unes dones que, dirigides a familiars o persones properes, tracten habitualment aspectes de la vida quotidiana, qüestions íntimes o domèstiques amb la salut sempre present, panorama que podem ataüllar a través d'Hipòlita i d'Estefania, una mare valenciana i una filla catalana que, en la seua condició de nobles, viuen i viatgen per diferents llocs de la Corona d'Aragó i de Castella mantenint una nodrida correspondència entre 1522 i 1545. En la lectura trobareu, clarament estructurats, tots els aspectes esmentats amb una primera part bàsicament quantitativa, seguida de l'exposició detallada de les malalties i el seu tractament, tot amb la corresponent contextualització de les referències a partir de la literatura mèdica de l'època. El mateix ocorre amb l'embaràs i el part que, molt encertadament, es tracten com a fenòmens fisiològics al marge de la patologia. També, tenint presents les idees galèniques al voltant de les *sex res non naturales*, l'autor aborda la prevenció i la curació de la malaltia, incloent-hi no sols els agents sanitaris i la matèria mèdica recomanada, sinó també l'alimentació, tan important per a la teoria humoral. Finalment, s'inclouen les espècies vegetals que apareixen en les cartes, que constitueixen un bloc d'enorme interès.

En conclusió, el present llibre no sols ofereix un apropament a la salut de la primera meitat del segle XVI o a la participació política i pública de la dona a través de la escriptura epistolar, sinó que mostra, des d'una perspectiva diferent, una visió d'un assumpte cabdal per a la vida humana com és tot allò relacionat amb la salut i la malaltia. Des d'un univers discursiu femení i amb el suport de la literatura mèdica i de ficció de l'època, avalada per una amplíssima i variada bibliografia, Francesc Devesa va més enllà de la simple anàlisi quantitativa i descriptiva de les malalties i els remeis, per a oferir-nos un enfocament ben actual en la historiografia mèdica de la monarquia hispànica: la perspectiva del pacient, la llar com a lloc de curació, la importància de la dona com a agent de salut o el mateix concepte cultural de malaltia.

MARÍA LUZ LÓPEZ TERRADA
 INGENIO (CSIC-Universitat Politècnica de València)

INTRODUCCIÓ

El dia 20 de març de 1522 Hipòlita Roís de Liori escriu, des de Molins de Rei, a sa tia, la senyora de Tous. Després de comentar unes qüestions familiars, s'ex-cusa per no poder anar a València: «tant per les revoltes de aquexa terra com per ma indisposició, que so stada malalta...». Si aquesta primera carta parla de salut, també ho fan gairebé totes les més de dues-centes restants publicades per Eulàlia de Ahumada. El llibre que les reuneix porta per títol *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*. La recopilació, editada per la Universitat de València el 2003, presenta diverses singularitats que li atorguen un valor excepcional. Es tracta de cartes del segle XVI escrites en català per dones que, dirigides a familiars o persones pròximes, tracten habitualment qüestions íntimes o domèstiques. La salut, un dels aspectes de la vida quotidiana omnipresent en l'epistolari, és el que ens ha mogut a estudiar-lo, ateses les múltiples vessants que ofereixen uns textos a través dels quals podem analitzar el benestar i la malaltia, la prevenció i la curació, els remeis i el metges, els aliments i les medicines. Amb els ulls d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens, de la mare valenciana i la filla catalana, ens proposem aproximar-nos a la salut i la malaltia del segle XVI que, lluny de la visió medicalitzada del professional, té l'esguard del pacient o de la persona pròxima i l'especial dedicació femenina. Som conscients de la importància creixent dels reculls de cartes com a font documental que pot millorar la visió històrica de la medicina i, en aquest cas, pal·liar la invisibilitat de les dones (Petrucci, 2008; Martos i Neira, 2018). El propòsit, però, ens obliga a algunes consideracions prèvies.

LA SALUT, LA MEDICINA I LES DONES A PRINCIPIS DE L'EDAT MODERNA

El marc històric en el qual anem a cabussar-nos té com a focus principal la primera meitat del segle XVI, però cal considerar aquest moment temporal inserit en un període més ample que vindria delimitat per la tardor medieval i el principi de l'Edat Moderna. ¿Quins eren els problemes de salut d'aquell temps i com els afrontava el sistema sanitari?

Al cinc-cents, com en èpoques anteriors, la població suportava una sèrie de malalties endèmiques, que hui sabem infeccioses, com les febres tercianes i quartanes, la pigota o verola i la lepra. També les epidèmies clàssiques de pesta bubònica o glànola feien la seua aparició que, afortunadament, era més esporàdica i menys devastadora que en centúries passades. Durant la primera meitat del segle van aparèixer passes noves, com aquella que cada país atribuïa al veí anomenant-la «mal francès», «mal espanyol» o «mal napolità», segons qui parlava, i que posteriorment es coneixerà com a sífilis. Altres noves pestes, com el pulgó o la suor anglesa es van afegir a la temuda glànola que de tant en tant causava el pànic en la població. Els pobres, com sempre, eren els més vulnerables a les pestilències o emmalaltien i morien de fam, mentre que els rics pagaven els seus excessos alimentaris amb el tribut de la gota.

Quant al sistema sanitari vigent, cal dir que començava a qüestionar-se la versió arabitzada del galenisme que havia presidit l'època medieval. Si el Renaixement va suposar un retorn al classicisme en la literatura i l'art, també el nou moviment impregnà la medicina. Els metges humanistes escorcollen els originals greco-llatins i els expurguen d'errades que traductors i copistes havien acumulat durant segles. Per una altra banda, algunes disciplines bàsiques són objecte de renovacions profundes. Així, Andreas Vesal i els seus deixebles van baixar de la trona magistral per practicar la dissecció del cos humà i rectificar quan calia les descripcions galèniques. El 1543 s'imprimeix *De humani corporis fabrica*, que Vesal va dedicar a Carles V.¹ El llibre marca el punt de partida de l'anatomia moderna i n'ofereix unes representacions visuals, com les que prèviament havia fet Berengario da Carpi.² Aquestes il·lustracions

1. Andreas Vesal o Vesalius (1514, Brussel·les – 1565, illa de Zacint). Va estudiar a París i posteriorment a Itàlia; va impartir anatomia a Pàdua. La seua obra científica, *De humani corporis fabrica* (1543), coneguda popularment com *la Fabrica*, va revolucionar els coneixements anatòmics per estar basada en la dissecció de cadàvers humans. Estigué al servei de Carles V i de Felip II, residint a Espanya en el període 1559-1564.

2. Berengario da Carpi (1460 – 1530, Ferrara). Va ser l'anatomista prevesalià més rellevant. Graduat a Bolonya el 1489, va obtenir la càtedra de cirurgia el 1502. El 1529 es va convertir en cirurgià de la cort d'Alfons I, duc de Ferrara. La seua obra més important fou *Commentaria super*

tenen un paper fonamental en la nova concepció científica del cos humà que difondran els artistes i constitueixen una base ferma per als avanços quirúrgics. Rafael Mandressi (2003: 7-18) comenta que al segle XVI l'examen directe del cos humà transcendeix l'espai de la medicina impregnant la cultura i conformant una autèntica «civilització de l'anatomia». El cos femení també és examinat i dibuixat, cosa que permet accedir als espais anatòmics «secrets» de la dona (Park, 2010). També en el terreny dels remeis hi ha novetats. Els viatges dels portuguesos a l'orient asiàtic i el descobriment de les noves Índies per Cristòfor Colom van aportar espècies desconegudes que ampliaren la *materia medica* tradicional. Entre altres vegetals, el guaiac, el sassafràs o la sarsaparrella americana van arribar a Europa i les seues propietats van ser objecte d'assajos terapèutics i també de negocis considerables. Persones i productes viatjaven, com també la paraula escrita, permetent una ràpida difusió de les idees a cavall de la impremta.

A banda de la teoria mèdica, hem de considerar també la formació i la pràctica del personal sanitari. A l'Europa occidental, a partir del s. XV, hi hagué una professionalització creixent de la medicina de la qual les dones quedaren excloses, ja que el seu accés a la Universitat estava prohibit.³ Aquesta marginació té els seus precedents en la recrudescència masclista que hom ha relacionat amb el celibat obligatori decretat al segle XII pels concilis de Laterà (1123 i 1139). Els postulats misògins van trobar suport en el pensament aristotèlic, que considerava la dona com un ser inferior, i en la teoria humoral que proveïa l'explicació fisiològica corresponent. Segons aquesta línia de pensament, la natura de la dona seria freda i humida, qualitats que impedirien un desenvolupament intel·lectual profund, al contrari de l'home, que seria de constitució calenta i seca, més favorable a l'adquisició del coneixement (Rivera Garreta, 1996; Bolufer, 2009). Segons Jean Dangler (2001), la literatura hispànica dels segles XV i XVI esdevé contrària a les dones guaridores perquè suposaven un impediment al model creixent de professionalització de la medicina, que quedava exclusivament en mans dels homes.⁴ Hi ha, però, una altra literatura femenina que posa en evidència o denuncia de diverses formes aquesta deriva misògina.⁵

---

anatomiam Mundini (1521) amb 21 pàgines d'il·lustracions basades en l'observació directa, amb les quals va iniciar una relació entre anatomia i art que perdurarà durant segles.

3. A Espanya també són exclosos els jueus i els moriscos (Dangler, 2001: 34-35).

4. L'autora analitza tres obres: l'*Espill* de Jaume Roig, *La Celestina* de Fernando de Rojas i *La lozana andaluza* de Francisco Delicado. Tanmateix, aquestes obres, en especial la de Roig, constitueixen una admirable font per escorcollar la salut en la vida quotidiana d'aquella època.

5. Diversos autors han assenyalat la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (ca. 1430-1490) com a contrapunt «feminista» de l'*Espill* de Jaume Roig, com ara Joan Fuster (1968b: 175-210), Rosanna

De fet, contra el pensament androcèntric van nàixer veus d'homes i dones, com la de Christine de Pisan (1365-1430), italiana radicada a França que va reivindicar amb rotunditat la vàlua natural del sexe femení que la pròpia biografia corroborava.⁶ L'autora intervingué de ple en l'anomenada *Querella de les dones*, important polèmica sobre la naturalesa del gènere que venia d'època anterior, però que durant els segles XV i XVI va assolir una intensitat considerable entre les elits intel·lectuals. El debat era d'origen francès, *Querelle des Femmes*, atesa la controvèrsia que al respecte va esdevenir a la cort gala cap a finals del segle XIV i principis del XV, des d'on va irradiar a la resta d'Europa, arribant també als regnes ibèrics (Bolufer, 2009). Encara que la discussió esdevenia en els cercles lletrats, responia a una realitat social manifesta: el poder era bàsicament masculí, sense que les tímides defenses esgrimides pogueren evitar la marginació femenina dels àmbits acadèmics. En la medicina del segle XVI ja no es van poder repetir figures com les d'Hildegarda de Bingen i Trota de Salern que, al segle XII, abans de la consolidació del sistema mèdic universitari, representaven respectivament col·lectius monàstics o comunitats docents, àmbits on es va afavorir la creació del saber mèdic de les dones (Ortiz, 2018: 183-206).⁷

Prohibit el seu accés a l'acadèmia, quin paper els quedava a les dones en matèria de salut? A principis de l'edat moderna, mentre ells (metges, apotecaris i

---

Cantavella i Lluïsa Parra (1987: 31-35), els curadors de l'obra d'Isabel de Villena (2011 i 2022), o Ferran Garcia-Oliver (2020). Per una altra banda, algunes obres d'autores pròximes a l'àrea hispànica reivindiquen clarament el paper de la dona guaridora o el dret de les dones a la formació lletrada incloent-hi la medicina. És el cas de *Le Malade* (ca. 1535), de Margarida d'Angulema o el *Dialogue de Placide et Sévère* (1578), de Madeleine i Catherine des Roches (Broomhall, 2004: 137-142).

6. Christine de Pisan (1365, Venècia – 1430, Poissy). Filla del metge Tommaso di Benvenuto da Pizzano, va marxar a la cort de Carles V de França. Allí es va formar, estimulada pel seu progenitor i per l'espòs, el notari Étienne du Castel. Va seguir la seua carrera intel·lectual quan va enviuar als 25 anys, mantenint la família amb els guanys de l'obra literària. El seu llibre principal *La ciutat de les dames*, la consagra com una pionera del feminisme. El text conta com, davant la profunda tristesa causada per la misogínia regnant, Christine és visitada per tres dames etèries, Raó, Rectitud i Justícia, que la guien cap a la missió transcendental de construir una ciutat on les dones estiguen protegides del passat, el present i el futur.

7. Hildegarda de Bingen (1098–1179) fou una monja alemanya, pensadora, autora de diverses obres i santa. A la *Physica*, recopila el saber oral de la tradició mèdica benedictina, majoritàriament en mans femenines. L'obra, però, va més enllà de la medicina i constitueix una reflexió sobre la natura i els seus efectes en els humans. Trota o Tròtula de Salern (segle XII) fou una metgessa, vinculada a l'Escola de Medicina de Salern, de biografia controvertida, amb obres atribuïdes erròniament i intents d'ocultació de la seua identitat. Durant els segles medievals i renaixentistes, dos textos «Trotula» van circular per Europa: *De passionibus mulierum curandorum* (*Trotula maior*) i *De aegritudinum curatione o de ornatu mulierum* (*Trotula minor*). Estudis recents demostren que un dels textos «Trotula» sí que pertany a la Trota històrica, es tracta de *De curis mulierum*, manual que anava dirigit a les dones metgesses que tenien contacte directe amb el cos femení.

barbers-cirurgians) van incorporant-se a la Universitat, elles queden relegades a l'assistència al part o l'atenció als nadons. Les comares⁸ eren un estament semiprofessional reconegut, però cada cop més supervisat pels metges i controlat per l'autoritat eclesiàstica, que les mirava de reüll, temerosa del seu poder, atés que ajudaven a nàixer els éssers humans i podien batejar els nounats en perill de mort. A més a més, els cirurgians, que ateniien els parts complicats, entren finalment en una àrea que durant segles s'havia considerat quasi exclusiva de les llevadores (Minkowski, 1992; Ortiz, 1996; Sheridan, 2001). Fora d'aquesta illa d'autoritat femenina al voltant del part, les dones es van refugiar en la medicina no oficial, fonamentalment empírica, en la qual també hi havia homes. Diversos agents sanitaris –que als regnes hispànics podien ser cristians, conversos o moriscos– feien la seua tasca quotidiana atenent a una població que majoritàriament no podia permetre's el luxe de pagar uns professionals cars com els metges i els apotecaris. Les dones participaven activament en el terreny d'aquestes medicines alternatives on les pràctiques sanadores eren apreses de persona a persona, on el coneixement de les herbes jugava un paper important, així com altres formes de guarir, sovint acompanyades o alternades amb rituals religiosos o màgics (García Ballester, 1984; García i Torreblanca, 1990; López Terrada, 2002). Els metges solien respectar aquests àmbits, llevat de quan sentien envaït un camp o una clientela que consideraven seus. Aquest va ser el cas de Jacoba Félicié que ja en el primer terç del segle XIV va ser jutjada, junt amb altres cinc persones, per practicar il·legalment la medicina a París. Dels sis condemnats en aquell judici, quatre eren dones (Cabré i Salmón, 2001). Aquesta aparent majoria femenina és tanmateix contestada per Susan Broomhall (2004: 44-70) qui, en estudiar les persones processades en París per pràctica il·legal de la medicina entre 1270 i 1551, troba 69 casos, dels quals sols tretze (19 %) eren dones, deu de les quals ho van ser abans del 1400. Un decreixement de les dones guaridores presents en els papers judicials és també observat per Jean Dangler (2001: 19-50) a les terres hispàniques en un estudi que trau a la llum diversos casos de judicis a València i Catalunya.⁹ Malgrat les dificultats i persecucions, els malalts europeus dels segles XVI i XVII continuaven

8. *Comare*, *llevadora* o *madrina* designen en català la mateixa dona, experta en l'assistència al part. La primera denominació s'utilitza preferentment al País Valencià i a les Illes Balears, mentre que la segona sol ser més pròpia de Catalunya. El mot *madrina* apareix en escrits històrics, com en els del segle XVI.

9. A València, en el segle XIV, van ser portades al jutjat per pràctica il·legal de la medicina: na Benverguda, na Blanca, na Bonfilia i Jamila. El 1399, a Carinyea li van imposar una forta multa. A Catalunya, n'Orgina i Ramona Guitarda foren portades al tribunal eclesiàstic i castigades per curar el mal d'ull amb conjurs.

sol·licitant els serveis de les guaridores i aquestes intentaven persistir en la seua dedicació. Al Madrid del cinc-cents, Isabel de Peromato va demanar a l'autoritat poder fer ús d'un oli per curar ferides que ella i el seu marit havien confeccionat (Dangler, 2001: 49). Contra el menyspreu general dels professionals acadèmics, alguns metges reconeixien la vàlua de les dones guaridores. Així, Corneli Agrippa¹⁰ les salva de la seua crítica demolidora a la medicina oficial: «La vella camperola, havent examinat i conegut en les terres i en els camps cada una de les plantes així com els seus colors, figures, sabors, olors i varietats, ofereix gratis a cada malalt remeis molt encertats», a més a més, «els metges importants», segueix l'humanista alemany, «confessen que han après d'aquestes dones molts remeis excel·lents i dignes de ser recollits en els seus llibres».¹¹ Un altre humanista castellà, Andrés Laguna,¹² corrobora les paraules d'Agrippa en reconèixer que ell mateix havia restaurat la seua salut seguint la recomanació terapèutica d'una velleta.¹³

Hi havia, però, un àmbit on les dones eren hegemòniques en l'acció sanitària: la medicina domèstica. Es tracta d'una vessant que ha despertat l'interés de la investigació històrica, malgrat les dificultats inherents a un saber que es transmetia bàsicament de forma oral. El problema de l'obtenció de dades ha anat pal·liant-se a mesura que les recerques han tingut en compte els documents notariaus, els processos judicials, la correspondència privada i, fins i tot, les expressions culturals com la literatura o les representacions artístiques plàstiques, entre altres fonts informatives (Dangler, 2001; Broomhall, 2004; Blumenthal, 2014; Nolte, 2020). Respecte a les cartes, cal advertir que és precisament al segle XVI quan es produeix una autèntica

10. Enric Corneli Agrippa de Nettesheim (1486, Colònia – 1535, Grenoble). Metge humanista, filòsof i ocultista. Va estudiar a Colònia i a París i recorregué Europa al servei de diverses corts. Exercí de professor i de metge, i publicà algunes obres controvertides entre les quals destaquen *De incertitudine et vanitate cientiarum* (1530) i *De ocula philosophia* (1531). Seguidor de Lull, va escriure *Commentaria in artem brevem Raymundi Lulli*, així com un al·legat a favor de les dones, *De nobilitate et praecellentia foemini sexus* (1529).

11. Les citacions pertanyen a *De incertitudine...* (1530) i són traducció nostra de la versió castellana d'Agrippa feta per Manuel Mañas (2013: 271-281). Vg. Jean Dangler (2001: 19-50).

12. Andrés Laguna (ca. 1510, Segovia – 1559, Guadalajara). Metge de família conversa, havia estudiat a Salamanca i París. Coneixedor de llengües clàssiques, va viatjar per Europa i va publicar més de trenta obres, la majoria mèdiques. Va exercir a la ciutat de Metz i el 1543, a Colònia, pronuncià un famós discurs pacifista sobre Europa. Al llibre *Anatomica methodus* (1535), defensava la pràctica de la dissecció pels metges, però la seua obra més influent fou *Pedacio Dioscorides Anazarbeo acerca de la materia medicinal y de los venenos mortiferos* (Anvers, 1555), on comenta el text del clàssic grec.

13. El metge segovià confessa que el 1543, quan es trobava a Metz, va poder curar-se gràcies a una velleta «con lindo talle de bruja» que li va preparar un coixí amb jusquiam (*Hyoscyamus albus*), les emanacions del qual li van permetre dormir després de quinze dies d'insomni (Laguna, 1566: 416-418).

eclosió de la correspondència amb participació de les dones, que tracten sovint els temes de la salut pròpia i del voltant.¹⁴ Sharon Strocchia (2014) remarca el consens produït en la consideració de la llar com l'escenari on esdevenen les primeres atencions sanitàries durant la tardor medieval i principis de l'edat moderna. Tant en cases humils com poderoses, hi actuaven mares, filles, germanes, cunyades i veïnes; en les famílies benestants també ho feien servidores, criades o esclaves i, en alguns casos, beguines o beates. Totes aquestes dones eren les principals i primeres agents d'atenció a la malaltia i també de promoció de la salut en l'àrea domèstica, on els homes tenien una participació habitualment minoritària (Nolte, 2020; Ritchey i Strocchia, 2020). La causa d'aquest protagonisme femení cal buscar-la en una educació lligada al gènere, atés que, com assenyalen Montserrat Cabré i Teresa Ortiz (2001: 9-24): «el tret més característic que travessa la història de la pràctica sanitària de les dones és la fidelitat al seu desig de curar i cuidar els seus congèneres».

Per regla general, les mares transmetien a les filles el saber sanitari així com el de la cura i ornat del cos o la competència culinària i dietètica, tot un conjunt inseparable que contribuïa al manteniment i la restauració de la salut. En les cases de les elits lletrades aquests coneixements podien ser objecte de formularis o receptaris domèstics que tenien un caràcter obert per anar incorporant noves entrades i eren transmesos de generació en generació.¹⁵ Hi havia una complicitat femenina en la comunicació dels «secrets domèstics» que reforçava els llaços familiars o d'amistat, com podem comprovar en el cas d'Estefania de Requesens i sa mare.¹⁶ Cal no oblidar la influència de la medicina oficial en la pràctica domèstica, atesa la presència de metges o apotecaris en les famílies de la noblesa o de la burgesia acomodada, la qual cosa explica l'assumpció de determinats principis galènics o l'aplicació de les «sis coses no naturals» que els regiments de sanitat havien anat divulgant. Especial influència van tenir les versions en vernacle d'aquests textos i les dels llibres de «secrets» o d'herbes medicinals que apareixen a principis de l'edat moderna, principalment durant el segle XVI. Uns i altres, difosos per la impremta, són utilitzats

14. Armando Petrucci (2008: 87-88) atribueix aquesta explosió epistolar a l'augment de l'alfabetització, l'adopció de les llengües vulgars i la mobilitat de la població.

15. Segons Elaine Leong (2018), els receptaris es troben a tot Europa, però hi ha una eclosió marcada a l'Anglaterra del segle XVII amb diversos exemples del XVI i els precedents de la tradició manuscrita medieval. Sheila Barker i Sharon Strocchia (2020) estudien el cas de Caterina Sforza (1463-1509), comtessa d'Imola i Forlì, que va compilar un dels llibres de receptes més significatius i coneguts del Renaixement –amb 450 formulacions, la majoria medicinals– escrit per dones.

16. Montserrat Cabré (2008) esmenta el cas d'aquestes dues dames que exemplifiquen la funció del «secretisme» com a reforç de les relacions socials entre dones i la consolidació d'influències.

sovint com a formularis d'ús quotidià per la medicina domèstica, sempre al si de les famílies lletrades, és clar (Leong, 2018; Gruman, 2020; Ritchey i Strocchia, 2020: 15-38). Aquests llibres i els receptaris personals reforçaven la base teòrica que permetia la confecció de remeis casolans que anaven des de preparacions senzilles fins a tècniques sofisticades com la destil·lació en alambins d'aigües medicinals (Díaz-Plaja, 1993; García Ballester, 2002; Criado, 2011; Laroche, 2016; Leong, 2018; Barker i Strocchia, 2020).

Finalment, hem de considerar l'espai domèstic com el lloc on comencen a prevenir-se o tractar-se les malalties, la qual cosa ens permet veure la història de la medicina des de baix i conèixer l'opinió dels pacients respecte a la salut o a la malaltia, i també sobre l'actuació dels agents o professionals sanitaris que hi compareixen i dels remeis aplicats. Els elogis podien posar-se de manifest, però també les crítiques quan les errades diagnòstiques o terapèutiques eren cridaneres.¹⁷

LES PROTAGONISTES DE L'EPISTOLARI

Hipòlita Roís de Liori, la mare, pertanyia a aquest llinatge valencià, originari d'Aragó, que havia situat diversos personatges en càrrecs rellevants. Un dels darrers fou Sanç I Roïç de Liori i Fernández de Heredia († 1420), almirall de Sicília i comte de Gagliano, que va ser succeït pel seu fill Sanç II Roïç de Liori i de Centelles († 1458), baró de Riba-roja i senyor de Betxí, i el seu net Joan Roís de Liori i de Mur († 1489). Aquest es casà amb Beatriu de Montcada i de Vilaragut († 1514), viuda de Bernat de Requesens i de Santacoloma († 1469). El matrimoni tingué dues filles, Isabel († ca. 1514) i Hipòlita (1479-1546), que va nèixer a València o a Riba-roja, en el castell en què degué passar la seua infantesa. Però els seus primers anys se sap ben poc; físicament, devia ser grassoneta, de cara redona i cabells daurats.¹⁸ Per davant d'ella, a més de la seua germana Isabel, hi havia una germanastra, Joana Mateua de Requesens, fruit del primer matrimoni de sa mare. Son pare, abans de

17. Susan Broomhall (2004: 60) remarca la interacció d'algunes dones i dels seus familiars, usualment de l'elit, que com a pacients observen els metges i la seua tasca. Teresa Ortiz (2018: 179-180) valora especialment els estudis que incorporen l'experiència dels pacients amb el seu cos, la seua idea de malaltia, els vincles amb el personal sanitari i les formes de negociació, acceptació i rebuig de les seues propostes. Un bon exemple seria el treball de Carolin Schmitz (2018).

18. Segons Eulàlia de Ahumada (2003: n. 18), aquests trets es dedueixen de les comparances amb un dels nets explicades per la filla, Estefania de Requesens, i per altres informacions procedents del gendre, Juan de Zúñiga.